

Śmierć Sary w świetle źródeł biblijnych i rabinicznych. Analiza Rdz 23,1-2¹

Streszczenie: Celem niniejszego artykułu jest przebadanie tradycji dotyczącej śmierci Sary, która została opisana w Rdz 23,1-2. Fundamentem są tu dwie informacje, które nadają tekstowi biblijnemu szczególnie ważnego i ciekawego charakteru. Mowa o wieku i miejscu śmierci żony Abrahama. Zarówno tradycja chrześcijańska jak i żydowska przedstawiają w tej materii dwa podejścia, które wzajemnie się uzupełniają. Choć na pierwszy rzut oka Rdz 23,1-2 nie wyróżnia się niczym od towarzyszących mu wersetów tekstu natchnionego, to jednak po głębszej analizie można dojść do intrygujących spostrzeżeń i ciekawych wniosków.

Słowa kluczowe: Sara, sto dwadzieścia siedem, Kiriath-Arba

The Death of Sarah in the Light of Biblical and Rabbinic Sources. An Analysis of Gen 23,1-2

Abstract: The purpose of this article is to examine the tradition concerning Sarah's death as described in Gen 23:1-2. The foundation for this is two pieces of information that give the biblical text a particularly important and interesting character. These are the age and place of death of Abraham's wife. Both Christian and Jewish traditions present two traditions on this matter that complement each other. Although at first glance Genesis 23:1-2 does not stand out from the accompanying verses of the inspired text, intriguing insights and interesting conclusions can be reached upon deeper analysis.

Keywords: Sarah, one hundred twenty seven, Kiriath-Arba

¹ „Projekt finansowany w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Regionalna Inicjatywa Doskonałości” w latach 2019-2022 nr projektu 028/RID/2018/19, kwota finansowania 11 742 500 zł”.

Wprowadzenie

Sara jest jedną z najważniejszych kobiet w Starym Testamencie. Jej niezwykła rola polega przede wszystkim na tym, że jest cichą towarzyszką protoplasty Izraela, która podążając za Abrahamem staje się również tą, która słucha i wypełnia polecenia samego Boga. Główną rolą żony Abrahama jest to, że stanie się matką narodu. Dzięki niej rozpocznie się wypełnienie obietnicy liczego potomstwa, z którego narodzi się lud Pana. Jej życie pozwala zrozumieć, że wszystko to, co spotkało Abrahama, musiało dotyczyć również jego żony. Rola matki narodu jest tym, co definiuje Sarę i przedstawia ją jako jedną z najważniejszych kobiet w Piśmie Świętym.

Należy zauważyć, że jeśli chodzi o pierwszą część artykułu, została ona oparta na wprowadzeniu dotyczącym krótkiej analizy Rdz 23,1-2. Trudno jest doszukać się w tej kwestii nowych opracowań, bowiem wydaje się, że powiedziano już wszystko. Wśród najczęściej przywoływanych w tym temacie autorów trzeba wymienić ks. Janusza Lemańskiego (2014), Johna Goldingaya (2020) oraz Victora Hamiltona (1995). Trzeba jednak zaznaczyć, że bez wątplenia swoistym *novum* w przedstawionym artykule jest jego druga część, która odnosi się do zagadnienia śmierci Sary z punktu widzenia literatury rabinicznej i tradycji, którą w tej kwestii wypracowała religia mojżeszowa. Poczynając od największego z opracowań żydowskich, Midrasza Rabba poprzez Rambana, Rasziego, midrasz Pirke de Rabbi Eliezer, Targumów, Księgi Zohar oraz Legend Żydowskich informacja o śmierci żony Abrahama daje czytelnikowi możliwość spojrzenia na Rdz 23,1-2 poprzez gamę symboli, które mają bardzo silny fundament w tradycji.

1. Analiza Rdz 23,1-2

Fragment Rdz 23,1-2 jest częścią większej perykopy, którą lokuje się w Rdz 23,1-20. Dwa pierwsze wiersze, które stanowią centrum podjętych w tym artykule badań, są podsumowaniem życia Sary oraz informacją o jej śmierci i żałobie Abrahama. Kolejne wiersze od 3 do 20 są opisem skupiającym się wokół procedury zakupu przez protoplastę Izraela ziemi oraz jaskini, w której będzie mógł godnie pochować Sarę, ale też, gdzie sam spocznie po swojej śmierci.

Teksty natchnione (BH i LXX) zgodnie przekazują informację, że Sara zmarła mając sto dwadzieścia siedem lat: שָׁנָה וָשִׁבְעִים וָשֶׁנָּה וְעֶשְׂרִים וָשָׁנָה מֵאָה וְעֶשְׂרִים וָשָׁנָה oraz ἑτὴ ἑκατὸν εἴκοσι ἐπτὰ. Podobnie rzecz ma się z miejscem śmierci żony Abrahama, czyli Kiriath-Arba (קִרְיַת אַרְבָּע; πόλις Ἀρβὸκ) tj. w Hebronie w ziemi Kanaan.

Jeśli chodzi o wiek Sary, to liczba sto dwadzieścia siedem jest wynikiem błogosławieństwa, które żona Abrahama otrzymała od Boga. Dowodem na takie stwierdzenie jest chociażby Ps 90,10, który mówi, że „miarą naszych dni jest lat siedemdziesiąt”

zaś osiemdziesiąt wówczas, „gdy jesteśmy mocni”. Błogosławieństwo to wynika również z faktu, że Bóg pozwolił Sarze żyć dłużej, niż założył to w Rdz 6,3 wspominając, że człowiek nie będzie żył dłużej niż sto dwadzieścia lat. Jest to niezwykle ciekawe, bowiem nawet Mojżesz, pomimo że był wybranym przez Pana przywódcą mającym wyprowadzić Naród Wybrany z niewoli egipskiej, nie przekroczył stu dwudziestu lat², choć „siły go nie opuszczały, zaś wzrok jego nie był jeszcze przyćmiony” (Pwt 34,7) (Lemański 2014, 522-523).

Warto również zauważyć, że Sara jest jedyną spośród żon patriarchów, której wiek zostaje odnotowany. Zarówno w przypadku Rebeki jak i Lei tekst biblijny wspomina jedynie o ich śmierci i miejscu pochówku nie podając wieku (Rdz 49,31). J. Wenham zauważa, że Sara została po raz ostatni wspomniana w Rdz 21,12, kiedy nakazała wypędzić Izmaela. Od Rdz 21,22 aż do Rdz 22,24 została ona pominięta, co zdaniem egzegety obejmuje wydarzenia mogące się rozgrywać w ciągu trzydziestu pięciu lat. Wszystko, co wiemy o żonie Abrahama pomiędzy dziewięćdziesiątym a sto dwudziestym siódmym rokiem życia to to, że urodziła Izaaka (Rdz 21,1-4) oraz że zmarła trzydzieści siedem lat później (Rdz 23,1). Informacja o jej śmierci i długości przeżytych lat pojawia się jakby niespodziewanie. Tego typu zabieg literacki nie jest jednak wyjątkiem. Z podobnym wycofywaniem postaci z narracji biblijnej mamy w przypadku Abrahama. Ostatnie trzydzieści osiem lat życia patriarchy to jedynie wybór żony dla Izaaka (Rdz 24) oraz małżeństwo z Keturą (Rdz 25,1) (Hamilton 1995, 128). Trudno jest zatem stwierdzić, czy wiek żony Abrahama należy potraktować dosłownie. Jeśli ma on charakter jedynie symboliczny, to z całą pewnością liczba sto oznacza tu pełnię życia, dwadzieścia jest symbolem piękna, zaś siedem odwołaniem do nieskazitelności (Wenham 1994, 125).

Nie ulega wątpliwości, że Sara jest bardzo ważną postacią dla genealogii biblijnej. Postrzega się ją jako matkę narodu, który został zapowiedziany i obiecany przez Boga. J. Lemański zauważa, że informacja o wieku Sary jest dość typowa dla redakcji kapłańskiej (P). Nie można jednak powiedzieć tego o liczbie „sto”, która nie wpisuje się w tę tradycję. Trzeba jednak zauważyć, że tego typu wyjątki można spotkać chociażby w Rdz 17,17, który należy do P i w którym jednocześnie wspomina się o stuletnim Abrahamie (Lemański 2009, 127-153).

Drugą i niezwykle frapującą informacją dotyczącą śmierci Sary jest miejsce, w którym dokonało się życie małżonki Abrahama. Można zauważyć, że o ile termin „Moria” został wyjaśniony w Rdz 22,2 i przetrwał w postaci określenia „Pan widzi (ukazał się)”³ (Rdz 22,14), o tyle Kiriati-Arba (Rdz 23,2) zostało w czasach narratora przemianowane na Hebron. Kiriati-Arba (קִרְיַת אַרְבֶּעַ) dosłownie oznacza „miasto czterech”. Nazwa ta pochodzi od czterech osad rodzinnych skupiających się wokół Hebronu. Według tekstu biblijnego było to miasto Anakitów (Joz 15,13). Nazwę tę można też rozumieć w inny sposób. Być może

² Oczywiście Sara nie jest jedyną spośród bohaterów ST, którzy żyli ponad sto dwadzieścia lat. Przykładem jest chociażby Hiob, który osiągnął sto czterdzieści lat (Hi 42,16).

³ Najbardziej prawdopodobnym rdzeniem, od którego mógłby pochodzić termin „Moria”, jest czasownik מָרָא, oznaczający *ukazywać się, pojawiać się*, (Kubisiak 2022, 5-27).

chodzi o cztery mniejsze miasteczka, które tworzyły jedno większe skupisko aglomeracyjne. Możliwe też, że chodzi o cztery drogi, które prowadziły do jednego miasta. Nie brak też opinii, że może chodzić o cztery klany zamieszkujące cztery części jednego miasta. Tego typu analogii można szukać w tekście 1Krn 2,43, która mówi o czterech synach Chebrona. Przypuszcza się, że Kiriati (קִרְיָת) to zwrot mogący pochodzić od lokalnego bóstwa lub też od imienia założyciela miasta, który mógł być protoplastą plemienia Anakitów. Księga Jozuego nazywa go Arba, który zyskał miano „największego męża spośród Anakitów” (Joz 14,15). Co ciekawe Kiriati-Arba, tj. Hebron jest zgodnie z treścią Księgi Liczb siedem lat starsze od Soanu w Egipcie (Lb 13,22) (Gunkel 1901, 275).

W kontekście miejsca śmierci Sary zastanawiające jest, w jaki sposób małżonkowie znaleźli się w Kiriati-Arba. Tekst biblijny jasno wspomina, że ostatnim miejscem pobytu Abrahama była Beer-Szeba (Rdz 22,19b). Biorąc jednak pod uwagę nomadyczny charakter życia Abrahama, który wcześniej wielokrotnie przybywał do Hebronu (Rdz 13,18; 14,13.24; 18,1), można przypuszczać, że Sara zmarła podczas jednej z takich podróży. Oczywiście Abraham jest świadomy tego, że pochówek Sary w ziemi Kanaan ma niezwykle ważne znaczenie dla przyszłych pokoleń. Stąd też autor biblijny pomija wszystkie rytuały związane z żałobą i towarzyszącymi jej czynnościami, gdyż ważniejsza jest informacja o zakupie grobu⁴ i pochówku matki narodu (Lemański 2014, 524).

2. Literatura rabiniczna

Tradycja o śmierci Sary jest w literaturze rabinicznej niezwykle bogata. Poczynając od ciekawej interpretacji dotyczącej wieku żony Abrahama, kończąc zaś na bogatej symbolice terminu Kiriati-Arba. Można zauważyć, że zarówno wiek jak i miejsce śmierci Sary nie były przypadkowe. Okazuje się, że egzegeza żydowska ma w tej kwestii dużo do powiedzenia.

a. Midrasz Genesis Rabba

Genesis Rabba (*GR*) (Scherman 2010, 3) jest częścią większego zbioru określanego jako Midrasz Rabba. Jest to najstarszy komentarz haggadyczny poświęcony Torze Mojżeszowej. Za autora tego monumentalnego dzieła uważa się rabina Hoszaję, który żył i działał w chrześcijańskiej Palestynie ok. III w. po Chr (Rosik i Rapaport 2009, 318).

Genesis Rabba, Chayei Sarah 58§1 mówi:

בַּיָּמִים שֶׁיָּרְדָה מֵאָה שָׁנָה

Sara żyła sto lat

⁴ Zakup Makpeli od Efrona Chetyty jest dobrym przykładem obowiązującego w czasach patriarchów zwyczaju handlu i targowania się. Zgodnie z myślą i tradycją żydowską, jaskinia Makpela jest pierwszym miejscem, które Abraham kupił na własność zyskując w ten sposób skrawek własnej ziemi w kraju Kanaan, (Kubisiak 2021, 61-77).

W pierwszym paragrafie tekst *GR* odwołuje się do Ps 37,18, który mówi, że Pan jest tym, który zna ludzi nienagannyh, dlatego ich dziedzictwo będzie trwać na wieki. Zatem wiersz ten odwołuje się do ludzi sprawiedliwych, którzy dzięki swemu postępowaniu stają się doskonali, a co za tym idzie, również lata ich życia stają się doskonałe. W związku z tym tekst midraszu stwierdza, że kiedy Sara miała dwadzieścia lat wyglądała jakby miała siedem, zachowując przy tym urodę siedmiolatki. Kiedy zaś miała sto lat, wyglądała jakby miała dwadzieścia⁵. Jej wygląd stał się doskonały ze względu na to, że była osobą sprawiedliwą. Warto w tym miejscu zauważyć, że choć *GR* wspomina jedynie o stu latach życia żony Abrahama, to porównanie siedmiolatki i dwudziestolatki jest nawiązaniem do stu dwudziestu siedmiu lat, o których wspomina tekst BH (מָאָה שָׁנָה וְעֶשְׂרִים שָׁנָה וְשִׁבְעֵי שָׁנִים שְׁנַיִם שָׁנִים שְׁנֵי חַיֵּי שָׂרָה) (Rdz 23,1).

Po raz pierwszy pełny wiek Sary zostaje podany w *Genesis Rabba*, Chayei Sarah 58§3, gdzie napisano:

מָאָה שָׁנָה וְעֶשְׂרִים שָׁנָה וְשִׁבְעֵי שָׁנִים

[Sara żyła] sto lat, dwadzieścia lat i siedem lat

W tym miejscu midrasz przytacza następującą historię. Rabi Akiwa usiadł i zaczął objaśniać słowa Tory. Zauważył jednak, że część jego słuchaczy popada w drzemkę. Rabi chcąc ich przebudzić nawiązał do biblijnej Księgi Estery. Zapytał, dlaczego Estera została uznana za właściwą, aby rządzić nad stu dwudziestoma siedmioma prowincjami? Jaka była jej zasługa? Zdaniem Rabiego Akiwy stała się godna ze względu na Sarę, której żywot trwał sto dwadzieścia siedem lat. Estera zaś była potomkinią Sary. Żona Abrahama prowadziła ją ze skromnością i prawością, dzięki czemu otrzymała władzę. Tak jak nagrodą dla Sary była długość życia, tak nagrodą dla Estery była funkcja zarządcy nad prowincjami (*GR*, Chayei Sarah 58§3, pkt. 17-18)⁶.

Bardzo ciekawą interpretację przedstawia midrasz wspominając o miejscu, w którym zmarła żona Abrahama. W traktacie Chayei Sarah 58§4 można przeczytać:

וְתַמַּת שָׂרָה בְּקִרְיַת אַרְבַּע

I umarła Sara w Kiriath-Arba

Od samego początku tekst midraszu wychodzi od stwierdzenia, że Kiriath-Arba oznacza „miasto czterech”. Istnieją dwie interpretacje tego typu określenia. Pierwsza wywodzi się od nazw geograficznych, druga zaś jest związana z czterema mieszkańcami tych rejonów. Jeśli chodzi o pierwszy powód, to warto zacząć od terminu Eszkol (אֶשְׁכּוֹל), który wywodzi się od nazwy doliny, w której Izraelici odcieśli gałązkę winnego grona (Lb 13,22-24). Kolejna nazwa to Mamre (מַמְרֵי), w okolicach którego znajdowała się pieczara Makpela – miejsce pochówku Sary, pozostałych patriarchów i ich żon (Rdz 23,19) oraz miejsce, w którym

⁵ Tego typu interpretacja wynika z faktu, że według *GR* siedmioletnia dziewczynka jest bardziej piękna i nieskalana niż dwudziestolatka. Stąd Sara w dwudziestym roku życia zachowała urodę siedmiolatki nie potrzebując żadnych ozdób podkreślających wygląd. Pomimo dojrzewającego wieku uroda Sary nadal się poprawiała i udoskonalała. *MR*, Chayei Sarah 58§1, pkt. 4.

⁶ Tekst biblijny wspomina, że królem stu dwudziestu siedmiu państw był Asverus (אַשְׁוֵרֻשׁ) (Est 1,1).

mieszkał Izaak wraz z rodziną (Rdz 35,27). Trzecia propozycja to nazwa Kiriath-Arba, zaś czwarta to Hebron. Jeśli zaś chodzi o drugą interpretację, to *GR* wspomina, że omawiana nazwa pochodzi od czterech sprawiedliwych mężów, którzy żyli w tych rejonach w epoce Abrahama. Byli to Aner, Eszkol, Mamre oraz oczywiście Abraham. Według midrasza sprawiedliwość tych mężów wiązała się z tym, że byli oni obrzezani jak Abraham (*GR*, *Chayei Sarah* 58§4, pkt. 19-23).

Innym nawiązaniem do nazwy „miasto czterech” jest odwołanie się do faktu, że czterema sprawiedliwymi mężami, którzy żyli na tej ziemi, byli zarazem czterej patriarchowie Izraela. W pierwszej kolejności Adam – pierwszy człowiek, potem Abraham, protoplasta Narodu Wybranego, następnie Izaak oraz ostatni z patriarchów - Jakub. Zgodnie z tą interpretacją nazwa ta ma również swoją genezę w postaciach czterech żon pierwszych patriarchów - Ewy, Sary, Rebeki oraz Lei. Na koniec tekst midraszu odwołuje się do właściciela Kiriath-Arba, Anaka – pochodzącego od gigantów oraz do jego trzech synów⁷ (*GR*, *Chayei Sarah* 58§4, pkt. 24).

Genesis Rabba stanowi niezwykle bogate źródło wyjaśniające tradycję śmierci Sary. Wyraźnie widać, że rabiniczne analizy są zakorzenione głęboko w tekście biblijnym. Zarówno wiek Sary jak i miejsce jej śmierci zostają dogłębnie przeanalizowane i poparte przykładami odwołującymi się do Tory. Większość żydowskich komentatorów opiera się na tekście Midrasza Rabba, dlatego też dość trudno jest w ich opracowaniach doszukać się czegoś nowego.

b. Raszi

Raszi to skrót od rabi Szlomo Iicchaki. Żył w latach 1080-1174. Był autorem najważniejszych komentarzy do Talmudu i Tanachu. Ciekawostką jest, że pierwszy komentarz do Talmudu, który wydano drukiem, był właśnie autorstwa Rasziego. Ukazał się w Rzymie ok. 1470 r. Rabi Szmuel był dyrektorem Jesziw w Niemczech oraz we Francji. Jego komentarze wyróżniają się tym, że dokładnie oddają główną ideę tekstu oraz są dość zwarte w treści (Pecaric 2003, 543).

W komentarzu do parasy *Chayei Sarah* Genesis 23,1 Raszi odwołuje się do tekstu biblijnego, który brzmi:

וַיְהִי חַיֵּי שָׂרָה מֵאָה שָׁנָה וָעֶשְׂרִים שָׁנָה וְשִׁבְעָה שָׁנִים

I żyła Sara sto dwadzieścia siedem lat

Raszi zauważa, że tekst ten w dosłownym tłumaczeniu brzmi: „I żyła Sara sto lat, dwadzieścia lat i siedem lat”. Słowo *שָׁנָה* zostało umieszczone po każdej części liczebnika, aby pokazać, że liczba sto dwadzieścia siedem nie może zostać potraktowana jako jedna

⁷ Raszi w swoim komentarzu do Rdz 23,2 wymienia trzech synów z imienia. Są to Achiman, Szeszaj i Talmaj, którzy byli Anakitami (Lb 13,22). W przeciwieństwie do *GR* nie podaje jednak imienia ich ojca, (Yisrael i Herczeg 1999, 242).

spójna całość, lecz trzeba ją podzielić na trzy oddzielne. Stąd liczba sto oznacza, że Sara była kobietą bezgrzeszną, bowiem jej dusza była w tym wieku czysta jak u dwudziestolatki. Raszi pyta jednak: w jaki sposób można dwudziestoletnią kobietę uważać za bezgrzeszną? Otóż można, ponieważ w tym wieku nie mogła jeszcze podlegać jakiegokolwiek karze. Tak też, gdy miała sto lat, była bezgrzeszna. Z kolei, gdy Sara miała lat dwadzieścia, wówczas była piękna i nieskalana jak siedmiolatka (Raszi, *Parashas Chayei Sarah* 23,1, pkt.1).

Na koniec swoich rozważań Raszi powołuje się na krótki fragment kończący Rdz 23,1, który brzmi:

שְׁנֵי חַיֵּי שָׂרָה

lata życia Sary

Rzeczownik, który po raz kolejny został tutaj użyty, to „lata” (שָׁנָה). Zdaniem Rasziego nie sposób dopatrzeć się wyraźnego wskazania, które określałoby którąś z liczb. Zatem wszystkie lata życia Sary powinny zostać potraktowane równo (Herczeg 1999, 242; Yochanon 2018, 17-21) (Raszi, *Parashas Chayei Sarah* 23,1, pkt.1).

c. Ramban

Rabin Mosze ben Nachman określany jest często jako Nachmanides. Żył w latach 1194 - 1270. Uchodzi za jednego z najwybitniejszych komentatorów Tory. Napisał ponad pięćdziesiąt komentarzy na temat Taachu, Talmudu i prawa żydowskiego. Swoje dzieła poświęcał również na rozważania filozoficzne, medycynę i kabałę. Żył w Hiszpanii (Gerona), gdzie założył jeshiwę (Pecaric 2001, 381).

W komentarzu Rambana, *Parashas Chayei Sarah* 23,1 można przeczytać:

מֵאַה שְׁנָה וְעֶשְׂרִים שָׁנָה

sto lat i dwadzieścia lat

Ramban twierdzi, że interpretacja wieku Sary zaproponowana przez Rasziego⁸ nie jest rozsądna. Powołuje się tutaj na Rdz 25,17, gdzie wspomina się o wieku Izmaela. Nachmanides zauważa, że Tora w stosunku do Izmaela używa tego samego wyrażenia co przy latach Abrahama. Istotna różnica polega jednak na tym, że lata życia pierwszego syna protoplasty Izraela nie były równe pod względem dobroci. Wynika to z faktu, że na początku był Izmael człowiekiem niegodziwym, zaś pokutę rozpoczął dopiero pod koniec swego życia. Zdaniem Rambana trzy składowe liczby wieku Sary nie mogą być ze sobą zrównane, lecz powinny być objaśniane jako odrębne jednostki liczbowe. Potraktowanie wieku Sary jako jednej spójnej liczby nie wynika z powtórzeń słowa שָׁנָה, lecz z obcego wyrażenia, które znalazło się na końcu omawianego wersetu⁹. Nachmanides zauważa również, że wiek Abrahama tłumaczy się w zupełnie inny sposób niż w przypadku Sary (Scherman i Zlotowitz 2004, 510-511).

⁸ Mówiąc o wieku żony Abrahama Raszi opiera się w pełni na tekście Genesis Rabba, Chayei Sarah 58§1-2.

⁹ Niestety Ramban nie przytacza wyrażenia, które określa jako obce.

Należy zauważyć, że komentarz Rambana wydaje się być niejasny. Opisując fragment Rdz 23,1 rabin podaje argumenty, które nie do końca znajdują odniesienie w tekście i tradycji biblijnej. Tora również nie jest w tym miejscu konsekwentna, ponieważ wychodzi z założenia, że jedynie osoby, które były sprawiedliwe, zasługują, aby podać wiek ich życia. Skoro więc Izmael nie został uznany za sprawiedliwego, dlaczego Tora wspomina o jego wieku, zaś Ramban porównuje opis Rdz 25,7 z wiekiem żony Abrahama? (Pecaric 2001, 156).

d. Radak

David Kimchi (Radak) był rabinem, komentatorem biblijnym, gramatykiem i filozofem. Żył w latach 1160-1235 we Francji. Często brał udział w dysputach w obronie judaizmu. Nie popierał działalności filozoficznej Rambana. Komentarze Radaka do Tanachu ukazują jego mistrzostwo zwłaszcza w kwestii gramatyki hebrajskiej, przez co należą do podstawowej literatury rabinicznej i są często przywoływane (Grunhaus 2003, 319-320).

Komentując Rdz 23,1 Radak przywołuje tekst biblijny nie używając przy tym wokalizacji:

יהיו חיי שרה מאה שנה ועשרים שנה ושבע שנים

I umarła Sara w wieku stu dwudziestu siedmiu lat

Już na samym początku zwraca uwagę kunszt gramatyczny komentatora, który swoją uwagę w całości poświęca rzeczownikowi שָׁנָה. Zauważa, że w jednym zdaniu Rdz 23,1 słowo „rok” czy też „lata” zostało użyte aż trzykrotnie, podczas gdy wystarczyłoby wykorzystać je tylko raz. Radak twierdzi, że tego typu marnotrawstwo jest w Biblii dość powszechne. Dla przykładu odwołuje się do Rdz 6,9, gdzie imię Noe (נֹחַ) zostało użyte aż trzy razy w jednym wierszu. Podobna sytuacja ma miejsce w Lb 8,19, gdzie zwrot „synowie Izraela” (בְּנֵי יִשְׂרָאֵל) zastosowano aż pięć razy w jednym wierszu. Analogiczna sytuacja ma miejsce również w Rdz 25,7, gdzie mowa jest o śmierci Abrahama oraz w przypadku śmierci Izmaela (Rdz 25,17), gdzie słowo שָׁנָה powtórzono aż trzy razy. Radak zdaje sobie sprawę z faktu, że święty język Biblii musi być precyzyjny i jednoznaczny. W związku z tym, gdy mowa jest o dużej liczbie lat, wówczas słowo שָׁנָה pojawia się w liczbie pojedynczej, z kolei gdy liczba lat jest mniejsza niż dziesięć, wówczas rzeczownik przyjmuje formę liczby mnogiej - שָׁנִים. Komentator zauważa również, że istnieje haggadyczne podejście do zbędnego używania słów, które bez wątplenia ma tutaj miejsce. Otóż chodzi o to, że w chwili swojej śmierci Sara była niewinna, czysta i piękna, co odpowiada kolejno liczbom siedem i dwadzieścia. Zatem ze względu na to, że שָׁנָה występuje na początku wiersza Rdz 23,1, tekst został podsumowany słowami שָׁנֵי חַיֵּי שָׂרָה (lata życia Sary) (Radak on Genesis 23:1) (Munk 2006, 460-462).

Radak nie wspomina nic na temat miejsca śmierci żony Abrahama. Być może nie chciał on powielać tradycji identyfikującej Kiriath-Arba z „miastem czterech”.

e. Pirke de Rabbi Eliezer

Midrasz Pirke de Rabbi Eliezer (*PdRE*) jest bardzo ważnym dziełem rabinicznym pochodzącym ze szkoły tannaickiej¹⁰ z okresu ok. I wieku po Chr. Po raz pierwszy midrasz został opublikowany w Konstantynopolu, zaś jego autorstwo przypisuje się Eliezerowi ben Hyrkanusowi. Dzieło to jest bardzo często cytowane i wykorzystywane w nauce Tory, co świadczy o tym, że odgrywa ono ważną rolę w literaturze rabinicznej (Adelman 2009, 3).

W rozdziale trzydziestym trzecim, który został zatytułowany „Śmierć Sary i historia Izaaka oraz Rebeki”, midrasz prezentuje bardzo ciekawą historię związaną ze śmiercią Sary. Kiedy Abraham wracał z góry Moria¹¹ (Rdz 22,1-19), na której miał dokonać ofiary z Izaaka, Sammael¹² dowiedział się, że Bóg jedynie wystawił Abrahama na próbę i ostatecznie nie zażądał ofiary z Izaaka. W związku z tym Szatan zapłonął gniewem i postanowił udać się do Sary, by przedstawić jej nieprawdziwą informację o śmierci jej syna. Poszedł więc do żony Abrahama i zapytał ją: Czy słyszałaś co się wydarzyło? Kiedy Sara zaprzeczyła, wówczas Sammael poinformował ją, że Abraham wziął Izaaka i złożył go w ofierze na ołtarzu całopalnym. Kiedy Sara usłyszała te słowa, zaczęła głośno płakać i lamentować. Midrasz informuje, że uczyniła to trzy razy, co było odpowiednikiem trzech przedłużonych dźwięków wydobywających się z szofaru. Najpierw wydała z siebie trzy ciągłe nuty, potem zaś trzy przerywane. Następnie jej dusza „uciekła i umarła”. *PdRE* informuje, że gdy Abraham wrócił do domu, stwierdził, że Sara nie żyje. Skąd wrócił? Z góry Moria, bowiem Pismo Święte mówi, że: „Przyszedł Abraham, aby opłakiwać Sarę” (Rdz 23,2) (*PdRE* XXXII, 8-9) (Friedlander 2020, 233-234).

f. Targumy

Omawiając źródła żydowskie nie sposób pominąć targumów¹³. Choć do analizowanej kwestii nie wnoszą one nic nowego, to jednak warto zwrócić uwagę na treść Targumu Neofiti 1, który we fragmencie Rdz 23,2 mówi,

ומיתת שרה בקרתהות דארבעתי אבהתא היא חברון בארעא דצנען

Zmarła Sara w mieście czterech Patriarchów, czyli w Hebronie w kraju Kanaan

¹⁰ Na kartach pism rabinicznych tannaici określani są często jako „mędracy” (חכמים). Swoje nauki i poglądy prezentowali zazwyczaj w formie dysput i sporów. Ich wypowiedzi przybierały też formy opinii ewentualnie czynów, które powinny przemawiać do słuchacza jeszcze wyraźniej niż słowa. Tradycja wymienia sześć pokoleń tannaitów (Wróbel 2013, 47); (Wróbel 2017, 69-73).

¹¹ Literatura rabiniczna powszechnie nazywa Morię „górami”. Jest to związane z tradycją, która utożsamia miejsce ofiarowania Izaaka – kraj Moria (אֶרֶץ הַמִּירָה) (Rdz 22,2) z górą Moria (הַר הַמִּירָה) (2Krn 3,1) w Jerozolimie, na której Salomon rozpoczął budowę Świątyni dla Pana, (Kubisiak 2022, 5-27).

¹² Sammael (סמאל) jest odzwierciedleniem Szatana. Księga Jubileuszy nazywa go Matsemą. Według Jub. 17,15 to on miał namówić Boga, aby wystawił Abrahama na próbę. Czyni to stawiając protoplastę Izraela w niekorzystnym świetle. Twierdzi, że większą miłością darzy on Izaaka niż samego Boga, (VanderKam 2018, 562-563).

¹³ Targum Onkelosa jak i Targum Pseudo-Jonatana są zgodne z tekstem BH, (Drazin i Wagner 2006, 141); (Maher 1992, 82).

Miejsce, w którym zmarła Sara, jest określane mianem miasta „czterech patriarchów”. Związane jest to nie tylko z tradycją żydowską, ale i z wczesnochrześcijańską, która utożsamia Hebron z miejscem pochówku Adama, Abrahama, Izaaka i Jakuba. Warto wspomnieć, że niektóre manuskrypty¹⁴ biblijne zamiast określenia „miasto czterech patriarchów”, używają nazwy „miasto wojowników”, które również utożsamiają z Hebronem w kraju Kanaan (Wróbel 2014, 200-201). Dla odmiany Targum Jerozolimski mówiąc o śmierci Sary wspomina, że miało to miejsce w „mieście gigantów” (בְּקִרְיַתְהוֹן דְּגִיגָרִיאַ).

g. Księga Zohar

Wśród źródeł rabinicznych, które omawiają śmierć Sary, warto odwołać się do Księgi Zohar, która stanowi kabalistyczny komentarz do Pięcioksięgu Mojżeszowego. Kabała jest ważną gałęzią duchowości żydowskiej, która pozwala na nieco inną interpretację tekstu biblijnego poprzez zagadnienia dotyczące natury Boga, powstania i kształtu świata, natury, duszy, grzechu itp.

Traktat *Chayei Sarah* 3:13 wspomina:

וַיְהִי סֵי שָׂרָה

A życie Sary było

Księga Zohar zadaje pytanie, dlaczego Sara jest jedyną kobietą, której śmierć zostaje wspomniana w tekście biblijnym? Odpowiadając na to pytanie rabi Chiya słusznie zauważa, że to nieprawda, ponieważ Rdz 35,19 wspomina o śmierci Racheli, która została pochowana w drodze do Efrata, czyli Betlejem. Poza tym Lb 20,1 mówi o miejscu śmierci i pochówku Miriam, czyli Kadesz. Również Rdz 38,12 wspomina o śmierci Szui, żony Judy (Yochai 2003, 10).

W innym miejscu traktatu *Chayei Sarah* 11:62 komentuje:

וּמָתָה שָׂרָה בְּקִרְיַת אַרְבָּע

I umarła Sara w Kiriat-Arba

Odnosząc się do tego krótkiego fragmentu rabi Aba zauważa, że spośród wszystkich kobiet na świecie jedynie w przypadku Sary została podana liczba jej lat oraz miejsce, w którym została pochowana. Na kartach Pisma Świętego żadna inna kobieta nie została w taki sposób wyróżniona. To pokazuje, że Sara była wyjątkową kobietą, która zyskała sobie przychylność Boga (Yochai 2003, 44).

h. Legendy Żydowskie

Legendy Żydowskie (*LŻ*) są zbiorem mitów i legend, które ściśle wiążą się z tradycjami żydowskimi. Legendy te są osnute wokół tekstu biblijnego, nie mają jednak żadnego podłoża

¹⁴ Wśród nich należy wymienić: Manuskrypt Leipzig (MsL), Manuskrypt Nürnberg (MsN) oraz Manuskrypt Vatican (MsV).

teologicznego. Data powstania tego dzieła pozostaje nieznaną. Nie zmienia to jednak faktu, że treść *LŻ* jest niezwykle ciekawa i ważna dla tradycji, co sprawia, że warto do nich sięgnąć przy badaniu omawianego fragmentu Rdz 23,1-2.

Rozdział piąty, w punktach od 261 do 264 został poświęcony śmierci żony Abrahama oraz przygotowaniom do pogrzebu. Treść dotycząca śmierci Sary bazuje w znacznej mierze na Midraszu Tanchuma, choć w niektórych fragmentach narracja jest nieco bardziej rozbudowana. *LŻ* wspominają, że podczas gdy Abraham składał Bogu ofiarę z Izaaka w kraju Moria, Szatan udał się do Sary przybierając postać pokornego i cichego starca. Zapytał ją: „Czy wiesz, co Abraham uczynił dziś twemu jednemu synowi? Wziął Izaaka, zbudował ołtarz i zabił go na tym ołtarzu składając w ofierze. Pomimo płaczu i zawrota głowy Izaaka, Abraham nawet nie spojrzał na syna i nie zlitował się nad nim”. Kiedy Szatan dokończył swoją mowę, pokłonił się Sarze i odszedł od niej. Żona Abrahama uznała go za mędrca, który był zarazem naocznym świadkiem tragicznego zdarzenia. Wówczas podniosła głos i zapłakała gorzko. Wykrzychała z żalu: „O mój synu, Izaaku, mój synu, gdybym tego dnia umarła zamiast ciebie, boleję nad tobą!”. Następnie Sara wyraziła żal wołając, że wychowywała swego jedynego syna jedynie po to, aby zginął od noża i ognia. W tak wielkim bólu wyraziła również swoją pokorę uwielbiając Boga, który obdarzył ją Izaakiem, chłopcem, który nie zawahał się przekroczyć polecenia Bożego. „Ty jesteś sprawiedliwy, Panie, Boże nasz, bo wszystkie Twoje dzieła są dobre i prawe, bo i ja raduję się słowem, które nakazałeś, i chociaż moje oko gorzko płacze, moje serce się raduje”. Po tych słowach Sara złożyła głowę na łonie jednej ze swych służących, po czym „zniecierpliwiała jak kamień” (*LŻ*, 1:5:261) (Ginzberg 1909, 1:5:261).

To jednak nie oznaczało, że Sara umarła. Tekst *LŻ* mówi dalej, że Sara podniosła głowę i udała się w drogę pytając o Izaaka. Krążyła tak po okolicy, aż dotarła do Hebronu. Nikt jednak nie był w stanie jej powiedzieć, co wydarzyło się z jej synem. Słudzy Sary dotarli nawet do domu Sema i Ebera¹⁵, lecz nie znaleźli Izaaka. Wówczas Szatan – ponownie w postaci starca – powrócił do Sary i oznajmił jej, że Abraham nie zabił Izaaka oraz że syn jej żyje. Gdy Sara usłyszała te słowa, wybuchła gwałtownym uniesieniem, zaś jej dusza „oszałała z radości” (*LŻ*, 1:5:262).

W tym czasie Abraham wraz z Izaakiem wrócili z kraju Moria¹⁶ do Beer-Szeby. Dostrzegając nieobecność Sary zaczęli jej szukać, lecz nie byli w stanie znaleźć. Kiedy o nią zapytali, powiedziano im, że Sara udała się do Hebronu, aby szukać męża i syna. Zatem Patriarcha wraz z synem udali się do Hebronu, gdzie zastali Sarę martwą. Izaak wpadł w rozpacz wołając: „O matko moja, matko moja, jakżeś mnie opuściła i dokąd poszłaś?”. Tekst legend zaznacza bardzo wyraźnie, że również Abraham oraz towarzyszący mu słudzy

¹⁵ Chodzi o Sema, syna Noego (Rdz 10,1) oraz o jego potomka Ebera, syna Szelacha (Rdz 11,14).

¹⁶ Treść legendy nie pokrywa się z tekstem biblijnym, ponieważ zgodnie z Rdz 22,19 Abraham powraca do Beer-Szeby bez Izaaka. Z Patriarchą wracają jedynie słudzy. Postać Izaaka znika z narracji biblijnej na trzy lata. Tekst biblijny wspomina o nim dopiero w Rdz 24,67, kiedy dochodzi do ślubu z Rebeką.

opłakiwali Sarę „żałobą wielką i ciężką”. Ojciec Izaaka nawet nie modlił się nad ciałem Sary, lecz opłakiwał żonę i spędzał czas na żałobie. *LŻ* zaznaczają, że Abraham miał powód do tego, aby opłakiwać swoją żonę, bowiem nawet w chwili śmierci zachowała ona „piękno swej młodości” oraz „niewinność swego dzieciństwa” (*LŻ*, 1:5:263).

Tekst *Legend Żydowskich* zaznacza, że śmierć Sary była nie tylko wielką stratą dla Abrahama i Izaaka, ale przede wszystkim dla całego kraju. Dopóki Sara żyła, w kraju panowały pomyślność i porządek, zaś po jej śmierci pojawiło się zamieszanie. Co ciekawe, płacz i lament były tak powszechne, że Abraham zamiast opłakiwać żonę musiał pocieszać innych. Przemówił zatem do pogroźonego w żałobie ludu: „Dzieci moje, nie bierzcie sobie zbyt do serca odejścia Sary. Proszę was, dajcie mi teraz miejsce pochówku [...] nie jako dar, lecz za pieniądze”. Zgodnie z tradycją Abraham zakupił jaskinię Makpela, w której złożył ciało swej żony. Było to to samo miejsce, w którym pochowano Adama i Ewę – pierwszych rodziców (*LŻ*, 1:5:264.267).

Jak już wspomniano, *Legendy Żydowskie* nie stanowią dzieła, które można potraktować jako opracowanie teologiczne. Dodatkowe wątki oraz ubogacająca je narracja sprawiają jednak, że opowieść o śmierci Sary zyskuje ciekawe dopełnienie pomagające zrozumieć tekst natchniony i ubogacić wyobraźnię czytelnika zaciekawionego narracją Rdz 23,1-2.

Podsumowanie

Tekst Rdz 23,1-2 jest jedynym biblijnym opisem, który wspomina o wieku i miejscu śmierci kobiety w Pięcioksięgu. Biorąc pod uwagę, że rola Sary w tradycji starotestamentalnej jest ogromna, nie powinno dziwić, że autor Księgi Rodzaju bardziej szczegółowo wspominał o ostatnich chwilach żony Abrahama. Liczba sto dwadzieścia siedem, czyli suma lat życia Sary zawiera w sobie wiele symboli, które egzegeza chrześcijańska odkrywa i poznaje dzięki szczegółowej analizie biorącej początek w tradycji rabinicznej. Podobnie jest w przypadku nazwy Kiriat-Arba – „miasto czterech”, którego odniesienie do czterech gigantów zamieszkujących niegdyś okolice Hebronu można również znaleźć w literaturze żydowskiej. Trzeba zatem zauważyć niezwykłą zależność pomiędzy dwoma religiami, które bazują na swoich tradycjach i wzajemnie się uzupełniają. Choć nie zawsze można dostrzec taki konsensus, to jednak w przypadku Rdz 23,1-2 wyraźnym spoiwem pozostaje osoba Sary. Jest ona bowiem bardzo ważną postacią dla obu tradycji, które upatrują w żonie Abrahama matkę narodu, oddaną służebnicę Boga oraz wzór kochającej i gotowej do poświęceń żony oraz matki. Niezwykła symbolika, która narosła wokół Rdz 23,1-2, jeszcze bardziej ubogaca tekst biblijny. Staje się on dla czytelnika bardziej zrozumiały i bez wątpliwości jeszcze ciekawszy. Daje to możliwość dokładniejszego poznania żony Abrahama – kobiety, której cicha obecność w tekście biblijnym jest fundamentem rodzącego się państwa i narodu izraelskiego.

Literatura

- Adelman, R. 2009. *The Return of the Repressed: Pirke de-Rabbi Eliezer and the Pseudepigrapha*. Leiden-Boston: Brill.
- bar Yochai, S. 2003. *The Zohar. Chayei Sarah – Toldot. Vol. IV*. New York, NY – Los Angeles: The Kabbalah Centre International Inc.
- Daniélou, J. 2022. Judeochrześcijaństwo heterodoksyjne. *Teologia judeochrześcijańska*. Kraków: WAM, 68-110.
- Drazin, I., Wagner, S. 2006. *Onkelos on the Torah. Understanding the Bible Text. Genesis*. Jerusalem: Grafen Publishing House.
- Friedlander, G. 2020. *Pirkê de Rabbi Eliezer. The Chapters of Rabbi the Great*. London-New York: Kegan Paul, Trench, Trubner & CO.LTD, The Bloch Publishing Company.
- Ginzberg, L. 1909. *The Legends of the Jews*. New York: Public Domain.
- Goldingay, J. 2020. *Genesis*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Grunhaus, N. 2003. The commentary of Rabbi David Kimhi on proverbs: A case of mistaken attribution. *Journal of Jewish Studies* 54/2, 311-327.
- Gunkel, H. 1901. *Genesis*. Göttingen: Vandenhieck&Ruprecht.
- Hamilton, V. 1995. *The Book of Genesis. Chapters 18-50*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Herczeg, Y. I. Z. 1999. *Rashi. The Torah: with Rashi's Commentary Translated, Annotated, and Elucidated. Bereishis/Genesis*. New York: Mesorah Publications.
- Kubisiak, P. 2022. Czy Moria jest świętą górą Boga? Terminologia, dzieje i archeologia miejsca. *Collectanea Theologica* 92/1, 5-27.
- Kubisiak, P. 2021. Jaskinia Makpela (mi'arat hammakpelah). Tradycja żydowska i archeologia świętych grobów w Hebronie. *Wrocławski Przegląd Teologiczny* 29/2, 61-77.
- Lemański, J. 2009. Grób jako znak prawa własności ziemi? Rdz 23 i jego przesłanie teologiczne. *Roczniki Biblijne* 1/56, 127-153.
- Lemański, J. 2014. *Księga Rodzaju. Rozdziały 11,27-36,43*. Częstochowa: Edycja św. Pawła.
- Maher, M. 1992. *Targum Pseudo-Jonathan: Genesis. Translated, with Introduction and Notes*. Collegeville: The Liturgical Press.
- Munk, É. 2006. *Hachut Hameshulash. Vol. II, Chayei Sarah-Vayechi: Mikraot Gedolot, multicommentary on Torah/ Chananel Rabbeinu; Samel ben Meir (Rashbam); Kimchi David; Seforno Ovadiah; Munk Élie (Eliyahu)*. New York – Yerusalem: Lambda Publisher.
- Pecaric, S. 2001. *Tora Pardes Lauder. Księga Rodzaju*. Kraków: Stowarzyszenie Pardes Lauder.
- Pecaric, S. 2003. *Tora Pardes Lauder. Księga Wyjścia*. Kraków: Stowarzyszenie Pardes.
- Rosik, M., Rapapor, I. 2009. *Wprowadzenie do literatury i egzegezy żydowskiej okresu biblijnego i rabinicznego*. Wrocław: TUM Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej.
- Scherman, N., Zlotowitz, M. 2004. *Ramban. The Torah: with Ramban's Commentary Translated, Annotated, and Elucidated*. New York: Mesorah Publications.
- Scherman, N., Zlotowitz, M. 2010. *The Midrash Wasserman Edition of Bereishis/Genesis. Vol. II: Lech Lecha-Toldos*. New York: The ArtScroll Series/Kleinman Edition Midrash Rabbah.
- VanderKam, J. C. 2018. *Jubilees 1-50. Hermeneia – A Critical and Historical Commentary on the Bible*. Minneapolis: Fortress Press.
- Wenham, G. 1994. *Genesis 16-50*. Dallas: Word Books Publisher.

- Wróbel, M. 2013. *Jezus i Jego wyznawcy w Talmudzie. Analiza tekstologiczna, historyczna i socjologiczna*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Wróbel, M. 2014. *Targum Neofiti I. Księga Rodzaju*. Lublin: Gaudium.
- Wróbel, M. 2017. *Wprowadzenie do Biblii Aramejskiej*. Lublin: Gaudium.
- Yochanon, J. 2018. *Directions in Rashi. The Technique, Content, and Principles of Rashi's Commentary on the Chumasch*. Jerusalem: Feldheim Publishers.